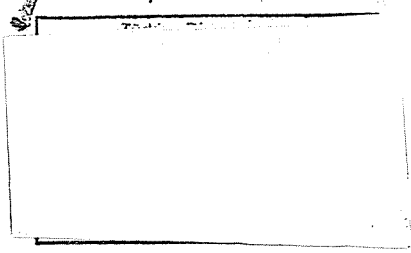


İSLAMİ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI



**MİLLETLERARASI
TARİHTE VE GÜNÜMÜZDE ŞİİLİK
SEMPOZYUMU**

(Tebliğler ve Müzakereler)

International Symposium on al-Shiism Throughout
History and Today

الندوة العلمية الدولية حول الشيعة

عبر التاريخ وفي يومنا

BU KİTAP



İSLAMİ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI
TARAFINDAN HAZIRLANMIŞTIR

13 -15 Şubat 1993
13-15 February 1993

İSTANBUL

İLMİ NEŞRİYAT 11
İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI
TARTIŞMALI İLMÎ TOPLANTILAR DİZİSİ 17

İLMİ NEŞRİYAT İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI TARTIŞMALI İLMÎ TOPLANTILAR DİZİSİ	
Yazar	Prof. Dr. İsmail Hakkı ÖZDEMİR
Yayıncı	İLMİ NEŞRİYAT

**Tebliğ ve Müzakerelerin Bilim ve Dil Bakımından Sorumluluğu
Konuşmacılara Aittir.**



Kâmilpaşa Sok. No: 7/1 Fatih/İST.- 34260
Tel: 631 74 32 - 523 54 57 Fax: 523 15 85

1. Baskı - 1993, İstanbul

Baskı: Polat Ofset ve Ambalaj San. Ltd. Şti.
501 62 56 - 57 Fax: 501 46 45

ŞİA-İ İMAMIYE'NİN HADİS ANLAYIŞI

Prof. Dr. M. Cemal SOFUOĞLU

Giriş

1. Gadîr-i Hum Olayı:

Şîi İmamiye'nin hadîs anlayışını tesbit edebilmek için şîa'nın doğuşu ile ilgili bazı rivayetleri gözden geçirmemiz gerekiyor. Bunların başında Gadîr-i Hum olayı gelmektedir.

Hum, Mekke ile Medîne arasında Cuhfe yakınlarında bir yerdir (1) F.R. Buhl, Cuhfe'den 2-3 mil mesafede bataklık bir yer olduğunu, bataklığı kuşatan kesif bir ağaçlık bulunduğunu kaydetmektedir. (2) Bu ifadelerden Hum denilen mevkiin konaklamaya elverişli bir yer olduğunu tahmin etmek zor değildir. Zaten Gadîr kelimesi su veya kuyu gibi anlamlara gelmektedir. (3)

Şîi rivayetlere göre, Hz. Peygamber vedâ haccından dönerken burada bir süre konaklamıştır. Hattâ bazı eserlerde burasının konaklamaya uygun bir yer olmadığı, havanın son derecede sıcak olduğu ilave edilmektedir. Böyle sıcak bir havada Hz. Peygamber'in yine de burada konaklayışının sebebi, mühim bir hususu tebliğ etmek için olsa gerektir. Hz. Peygamber, memleketlerine gidecek olanlar, topluluğu terketmeden önce hepsini burada toplamış ve bir hutbe irad etmiştir. (4) Hz. Peygamber bu hutbesinde, her zaman yaptığı gibi, insanları Allah'a itaat etmeye davet etmiş ve nihayet hutbesinin sonunda "Allah bana, Ey Peygamber! Sana indirileni tebliğ et, eğer bunu yapmazsan O'nun elçiliğini yerine getirmemiş olursun. Allah seni insanlardan korur. Doğrusu Allah kâfirlere yol göstermez (5) âyetini indirdi. Cebrail bana Rabbımdan burda şu emri getirdi ki, Ali b. Ebî Talib benim kardeşim, vasım, halîfem ve benden sonra imamdır. Ey insanlar! Allah onu size veliy ve imam olarak tayin etti, ona itaat etmeyi herkese farz kıldı. Ona muhalefet eden mel'un, saygı göjsteren ise merhamete erecektir, dinleyiniz ve itaat ediniz. Allah mevlânız, Ali ise imamınızdır. İmamet ondan sonra kıyamete kadar devam edecektir" (6) dedi.

Bazı şîi yazarlara göre Mâide sûresinin yukarıda zikrettiğimiz âyeti Hz. Ali hakkında nâzil olmuştur. Tabersî'ye göre, bu âyette tebliğ edilmesi gereken şey, Ali b. Ebî Talib'in hilâfetidir. Hz. Peygamber takiyye için eşi Ayşe'den bazı şeyleri gizlemiş, bu yüzden de Allah onu uyarmıştır. (7) Hz. Peygamber Gadîr günü hutbesi'nin sonunda;

"Ben kimin mevlâsı isem Ali de Onun mevlâsıdır" (8) diyerek bitirmiştir. Bu esnada Hz. Peygamber Ali'nin elini tutup kaldırmıştır. Hz. Peygamber kolunu o kadar kaldırmıştır ki, koltuk altının beyazlığı bile görünmüştür. (9)

Bu âyetin nazil oluş sebebinin Hâkim Haskâni başka bir rivayete dayanarak şöyle açıklamaktadır:

"Hz. Peygamber miraca çıkınca Arş'ın altından Ali b. Ebî Talib'in hidayet bayrağı olduğuna dair bir ses işitmiş, fakat yeryüzüne inince bunu halktan gizlemiştir. Bunun üzerine Allah "Ali hakkında indirilene tebliğ et" âyetini göndermiştir" (10.)

Hasan el-Basrî'ye (Ö. 110/728) dayandırılan bir başka rivayete göre: Cebrail Hz. Peygamber'den namaz, zekât, oruç ve hac konularında delil olduğu gibi Ali'nin velâyeti konusunda da delil olmasını istemiş, ancak Hz. Peygamber amcaoğlunu korudu şeklinde düşünürler ve bana ta'n ederler korkusu ile bunu tebliğ etmemiştir. Söz konusu âyet bunun üzerine nâzil olmuştur. Bunun içindir ki âyette "Allah seni insanlardan korur" denilmiştir. Hz. Peygamber "Ben kimin mevlâsı isem... hadîsini bunun üzerine söylemiştir. Hâris b. Numan adında bir sahabî bu hadîsi duyunca Hz. Peygamber'e gelmiş ve ey Muhammed! Namazı, Orucu, Zekâtı ve iki şahadeti emrettin, kabul ettik; buna da razı olmadın, amcanın oğlu Ali'yi bize veliy olarak tayin ettin; eğer bu Allah tarafından verilmiş bir emir ise bize bildir, diye cevap verince, geri dönmüş ve kendi kendine "Allahım, eğer bu gerçekten senin katından ise bize gökten taş yağdır, yahut elim bir azâb ver" (11) demiştir. Hâris, gideceği yere varmadan gökten bir taş inmiş, Hâris'in başından girip altından çıkmış ve ölümüne sebep olmuştur (12). Bunun üzerine "Birisi, yüksek derecelere sahip olan Allah katından inkârcılara gelecek ve savunulması imkânsız azâbı, soruyor" (13) âyeti nâzil olmuştur. (14)

Bütün bu hikâyeler, Gadîr-i Hum olayının şîi yazarlarca destanlaştırılıp efsaneleştirilerek ve bazı Kur'ân âyetleriyle de uygun bir mizansen ile irtibatlandırılarak şîa için hayâti bir önem arzeden bir şekle sokulduğunu göstermektedir. Öyleki, şîa tarihinden Gadîr-i Hum olayını çıkaracak olursak, bu mezhep âdeta temelsiz bir hale bürünecektir. Şîa'yı bir çok açıdan Gadîr-i Hum olayına bağlamak mümkündür. Nitekim M. Emin el-Galibi "şîa" tabiri yerine "Alevî" tabirini kullanmayı tercih etmekte ve şöyle demektedir.

"Hicretin 10. senesi sünniler nezdinde çok meşhurdur. Çünkü vedâ haccının yapıldığı yıldır. Alevîlere göre ise, daha da meşhurdur. Çünkü Ali hizbinin teşekkül etmeğe başladığı gündür. Gadîr günü Hz. Peygamber ashabına Ali'ye bey'at etmelerini emretti. Onlar da ihlâs ve rızaları ile bey'at ettiler. Alevîliğin aslı işte buradadır, Alevîlik buradan başlamıştır. Bey'at işi tamamlandıktan sonra Hz. Peygamber "Bugün sizin dininizi ikmâl ettim" âyetini okumuştur demektedir. (15) Daha açık bir ifadeyle Hz.

Peygamber Ali'nin halife olacağını da tebliğ ettikten sonra artık islâm dîni tamamlanmış ve Allah'ın seçip razı olduğu dîn kemâle ermiştir. Ali'nin hilâfeti bir bakıma islâm dînini tamamlayan son halkadır. "Bu mutlu olay üzerine sahabe Ali'yi bize ve müslümanlara veliy oldun" diye kutlamışlardır (16).

Biraz önce Gadîr gününün şîa'nın âdetâ temel taşı olduğunu ifade etmiştik. Bir başka müellif; Abdullah el Mâmekânî sahâbenin adaletinden söz ederken şu ifadeye yer vermektedir: "... Hz. Peygamber'in ölümünden sonra bazı sahâbilerin irtidâd ettiklerini biliyoruz. Gadîr günü Ali'ye bey'at ettikleri halde, Hz. Peygamber'in ölümünden sonra bu bey'atlerine uymamışlar, irtidâd etmişlerdir. İrtidâd etmiyen ancak bir kaç şahâbi vardır." (17)

2. Sekaleyn Hadîsi:

Burada önemine binaen üzerinde durmak istediğimiz diğer bir konu "Sekaleyn" hadîsidir.

Rivayetlere göre, Hz. Peygamber Gadîr günü söz konusu hutbesinde bir başka noktadan aynı konuya temas etmiştir. Demıştır ki: "Size iki ağır emanet bırakıyorum. Onlara sıkıca sarıldığınız müddetçe sapıtmazsınız. Bunlar Allah'ın Kitabı ve ehl-i beytimdir" (18) Gadîr olayı gibi bu hadîs de şîi literatürde büyük bir önem arzeder. Ayrıca söz konusu hadîsin farklı varyantlarla sünî mecmualarda yer alması ona ayrı bir değer kazandırır. Günümüz müelliflerinden Muhammed Takîy el-Hakîm, bu hadîs-i şîa'nın en büyük delillerinden biri olarak görmektedir. Ona ve diğer bazı yazarlara göre bu hadîs mütevatirdir. Çünkü ehl-i sünnetten 39, şîa'dan ise 82 târîki vardır. Bu kadar çok bir yolla bize kadar gelişinin sebebi Hz. Peygamberin bu sözü bir çok yerde değişik zamanlarda tekrar tekrar söylemiş olmasıdır. Vedâ haccında, Medîne'de, Gadîr-i Hum'da v.s.

Müellifin hadîsten çıkardığı hükümleri şöylece özetleyebiliriz:

1. Bu hadîs Ehl-i Beyt'in masum olduğuna
2. Ehl-i beyt'in Kur'ân'dan ayrılmaz olduğuna delâlet eder. Kur'ân-ı Kerîm ve ehl-i beyt birbirinin ayrılmaz mülazımıdırlar. Çünkü Hz. Peygamber ahabına ikisini birlikte vasiyet etmiştir. Kur'ân Allah kelâmıdır; dolayısıyla hatadan müstağnîdir, yani masumdur. Öyleyse onun ayrılmaz bir parçası olan ehl-i beyt de masumdur. Böylece icma vaki olmuştur. Bunların her ikisine birden tutunmak gerekir. Yalnız birisine tutunmak caiz değildir. Çünkü Hz. Peygamber yalnız birine değil, ikisine birden sarılmamızı emretmiştir.

3. Bu hadîsten Ehl-i Beyt'in kıyamete kadar Kur'ân'ın yanında bulunaçağı anlaşılır. Zamanlar içerisinde bu ikisinin -Kur'ân ve Ehl-i Beyt- bulunmadığı zaman yoktur. (19)

Gadîr-i Hum olayını anlatan haberler ve Sekaleyn hadîsi şîi imamiyye'nin temel inancını ve görüşünü ifade eden rivayetlerdir. Bu iki hadîsi ka-

bul etmeden diğerk bir çok meseleye geçmek mümkün değildir. Biraz sonra ifade edeceğimiz gibi şîa-imamiyye'nin din veya mezhep anlayışının temelinde Hz. Ali'nin imameti meselesi yatmaktadır. Dolayısıyla şîa'nın hadis anlayışının oluşmasında bu iki rivayetin önemli yeri vardır, diyebiliriz.

A. Şîa'nın Sahabeye Bakışı

Bilindiği üzere kendilerine "Sahâbe" adı verilen Hz. Peygamber'in arkadaşlarının İslâm'ın yayılıp gelişmesinde, Kur'ân-ı Kerîm'in ve hadislerin gelecek nesillere ulaştırılmasında çok büyük gayret ve hizmetleri olmuştur.

Bazı âyetlerde onlardan şöyle bahsedilir;

"Muhammed, Allah'ın Resûlüdür. Onunla beraber olanlar da kâfirlere karşı sert, kendi aralarında ise merhametlidirler. Onları rûkûa varırken, secde ederken, Allah'tan lütuf ve hoşnutluk isterken görürsün, Onların alâmetleri yüzlerindeki secde eseridir. İşte bu onların Tevrat'ta anlatılan vasıflarıdır. İncil'deki vasıfları da böyledir. Filizini çıkarmış, onu kuvvetlendirmiş, kalınlaşmış, ziraatçıların hoşlandığı ekin gibidirler. Allah, bunları böylece çoğaltıp kuvvetlendirmekle kâfirleri öfkelenendir. Allah, iman edenlere hayırlı iş işleyenlere büyük ecir vaad etmiştir." (20)

"İyilik yarışında öncelik kazanan Muhacirler, Ensar'dan ve onlara bu yolda tabi olanlardan Allah razı olmuştur, onlar da Allah'dan razı olmuşlardır. Allah onlara altından nehirler akan, içinde ebedî kalacakları cennetler hazırlamıştır. İşte en büyük kurtuluş budur". (21)

"İman edenler, hicret edenler ve Allah'ın yolunda cihada çıkanlarve bir de muhacirleri barındıranlar ve onlara yardım edenler, işte gerçekten mümin olanlar bunlardır. Onlar için mağfiret ve bol bol verilmiş rızıklar vardır." (22)

"(Allah'ın verdiği bu ganimet malları) yurtlarından ve mallarından edilmiş olan, Allah'dan bir lütuf ve rıza dileyen, Allah'ın dînine ve peygambere yardım eden muhâcir fakirler içindir. İşte doğru olanlar bunlardır. Dah önceden Medine'yi yurt edinmiş ve gönüllerine imanı yerleştirmiş olanlar, hicret edip gelenleri severler, onlara verilenler karşısında bir çekememezlik hissetmezler. Kendileri bir zaruret içinde bulunsalar bile, onları kendilerinden önce tutarlar. Nefislerin tamahkârlığından korunabilmiş olanlar, işte onlar saadete erenlerdir. Onlardan sonra gelenler, Rabbiniz, bizi ve bizden önceki inanmış kardeşlerimizi bağışla; kalbimizde mü'minlere karşı kin bırakma, Rabbiniz, şüphesiz sen en şefkatlisin, merhametlisin derler" (23).

"(Ey Muhammed!) Allah, muhakkak ağaç altında sana bey'at eden müminlerden hoşnut olmuştur. Kalblerinde olanı bilmiş ve onlara güvenlik ve yakın bir zafer vermiştir." (24).

"Siz insanlar için ortaya çıkarılan, doğruluğu emreden, fenalıktan alıkoyan, Allah'a inanan hayırlı bir ümmetsiniz." (25).

"Biz, sizi, işte böyle insanlara, Resûl de size bir nûmune olsun diye vasat (Adil ve güzide) bir ümmet kıldık" (26).

"Ey peygamber! Allah, sana ve sana tabî olanlara yeter" (27).

Kur'ân-ı Kerim'in muhtelif surelerinde yer alan bu âyetler, sahâbilerin Allah katındaki yüksek derecelerini belirtmektedir. Ayetlerde de görüldüğü gibi, Allah onlardan razı olmuştur. Sünnî inanca göre, Kur'an-ı Kerim'de sahabilerle ilgili bu şehâdeti onların adaleti hakkında açık bir nas olarak kabul edilmiştir. Kur'ânın nassı mevcut iken herhangi bir kimsenin sâhebeyi ta'dîli, Kur'ân'ın tâ'diline ilâveten onlara hiçbir şey kazandırmayacağı gibi, bir kimsenin onları kötölemesi de Kur'ân'ın tâdilinden sonra onların derecesinden hiçbir şey eksiltmez." (28) şeklinde düşünülmüştür. Kur'ân-ı Kerim'deki bu âyetlerin yanısıra Hz . Peygamberin ashabını öven bir çok hadîsi de vardır. (29)

Ehl-i sünnet inancında sahâbenin adâleti, bu âyet ve hadîslerle sabittir. Yine icma ile sabittir ki, fitne olaylarına karışmaları adaletlerine bir mani teşkil etmez". (30)

Ehl-i sünnetin sahâbiler hakkındaki görüşünü kısaca özetledikten sonra şîa'nın görünüşünü incelemeğe geçebiliriz.

Şîa'ya göre, Kur'ân-ı Kerim âyetleriyle sabittir ki; sahâbe arasında fasıklar ve münâfıklar vardır. Hattâ Hz. peygamber'in sağlığında ve ölümünden sonra irtidâd edenler olmuştur. Sahâbenin arasında savaştan kaçıp, büyük günâh işleyenler vardır. "Andolsun ki Allah, size bir çok yerlerde, çokluğunuzun sizi böbürlendirdiği, fakat bir faydası dâ olmadığı, yeryüzünün geniş olmasına rağmen size dar gelip dâ bozularak arkanıza döndüğünüz Huneyn gününde yardım etmiştir" (31) âyeti-buna işaret etmektedir. Yine, "Ey iman edenler, aranızda dîninden kim dönerse bilsin ki; Allah sevdiği ve onların da O'nu sevdiği, inananlara karşı alçak gönüllü, inkârcılara karşı güçlü, Allah yolunda cihad eden, yerinin yeremesinden korkmayan bir millet getirir" (32) âyeti aynı hususu belirtmektedir.

"Onlara döndüğün zaman senden özür dilerler" (33) meâlindeki âyet ise, Hz. Peygamber ile Tebük muharebesine katılmak istemiyen 80 kadar sahâbi hakkında nâzil olmuştur" (34). Bundan başka ganîmetlere tama eden, cihaddan kaçan, dinde fitne çıkaranların ve kötü niyetlilerin bulunduğu dair bir çok âyet vardır. Hal böyle olunca bütün sahâbenin âdil olduğuna hükmetmek yanlıştır. (35)

Şîî anlayışa göre Hz. Peygamber'in sağlığında saf ve temiz olan bir çok sahâbi, O'nun ölümünden sonra bu hallerini muhafaza edememişlerdir. Hz. peygamberin ölümünden sonra sahâbenin neler yapacağını bilmediğine ve bu yüzden hepsine şefaât etmek istemenin hatalı olduğuna dair bir hadîs rivayet edilmektedir. Dolayısıyla Hz. peygamberin sağlığında âdil olan bir sahâbi, onun ölümünden sonra bu sıfatını koruyamamış olabilir. (36)

Tevâtüren sabittir ki, Hz. peygamber, Ali b. Ebî Talib'e: "Ahdini bozanlarla, dinden çıkanlarla ve haktan ayrılanlarla savaşmasını emretmiştir. (37) Ali'nin safında yer alıp da karşısındakini öldürenlerin Cehennemlik olması düşünülemez; bu, icma ile sabittir. (38) Öyleyse Ali'nin savaştığı kimselerin adil olmaları mümkün değildir. Bir hadîste "ashabım arasında 12 münafık vardır. Bunlardan sekizi deve iğne deliğine girinceye kadar Cennete giremeyeceklerdir" (39) denilmektedir. Abdullah Mâmekâni, hadiste temas edilen 12 kişinin Akabe bey'atına katılanlardan olduğunu ileriye sürerek, "kişinin sahâbî olması onun adaletini ispat etmediği gibi, bey'atı rıdvandan olması da yine onun adil olduğunu göstermez. Ehl-i sünnet bu âyetle, bütün sahâbenin âdil olduğu kanaatine varmıştır. Akıl zaruri olarak Allah'ın razı olduğu kimselerin adline hükmeder. Allah'ın razı olduğu kimseler elbette cennetlik olacaklardır; fasık insan cennetlik olamaz. Bey'atı rıdvân bahseden âyeti ve "Muhammed ancak bir peygamberdir, ondan önce de peygamberler geçmiştir. O ölür yahut öldürülürse vaz mı geçeceksiniz?" (40) âyetini vahyeden de Allah'tır. Allah Sahâbîlerden bazılarının irtidâd edeceğini bu âyetle haber vermektedir. Allah'ın bir kimseden razı olması o anda yaptığı işlerden dolayıdır, istikbâlde yapacaklarından dolayı değildir. Hz. Peygamberin vefatından sonra bazı sahâbîlerin irtidâd ettiğini biliyoruz. Gadîr günü Ali'ye bey'at ettikleri halde, Hz. peygamberin ölümünden sonra bu bey'atlerine uymamışlar, irtidâd etmişlerdir. İrtidâd etmiyen ancak birkaç sahâbî vadır (41) demektedir. Müellifin irtidâd etmediklerini açıkladığı bu bir kaç sahâbiden bazıları ve en önemlileri şunlardır: Selman el-Fârisî, Ebû Zer el-Gıfârî, Huzeyfe b. el-Yemânî, Mikdâd b. el-Esved.

Yukarıdaki ifadelerden şîa'nın sahâbe'yi adalet açısından bir tasnife tabi tuttuğu ve bir kısmının âdil, bir kısmının ise âdil olmadığı görüşünü benimsediği açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Esed Haydar "İmam Sadık" adlı eserinde konuya biraz daha açıklık getirir. Ona göre sahâbiler hakkındaki görüşleri üç makalede ele almak mümkündür.

1. Sahâbenin tamamını âdil olarak kabul edenler.
2. Sahâbeyi de diğer insanlar gibi görenler, yani bir kısmı âdil, bir kısmı âdil değildir diyenler.
3. Sahâbenin tamamını küfürle itham edenler, ki bu aşırı görüş İslâmî hiçbir ilgisi bulunmayan, İslâmdan ayrılanların görüşüdür. (Yazar bu ifadeyle haricîlere telmihte bulunuyor olabilir). Bu üç madde bazı farklı ifadelerle hemen bütün kaynaklarda yer alır.

Müellife göre şîa bu üç görüşten en mutedil ve doğru olan ikinci görüşü savunur. (42)

Şîa'nın doğuşu, gelişmesi ve görüşleri incelendiğinde Hz. Ali'nin merkezde yer aldığı, diğer bütün konuların ve olayların onun etrafında âdeta hal-kaalandığı görülür. Kur'ân anlayışında, imamet anlayışında vs. bütün bunları görmek mümkündür. Sahâbiler de aynı şekilde Hz. Ali ile olan

münasebetlerine göre değerlendirilirler. Bu husus, Şîa'nın hadis görüşünü şekillendiren âmillerin başında gelmektedir.

B. Hadislerin Tedvîn ve Tasnîfi

Hadislerin tedvîn ve tasnîfi meselesine sünî açıdan baktığımızda bazı problemler bulunmakla birlikte konunun bilinmeyen sırlı bir yönü olmadığı görülür. Ancak şîa açısından meseleye yaklaşıldığında manzara oldukça büyük bir değişiklik arz etmektedir. Günümüz yazarlarından Haşim Mârûf Hz. Peygamberin "Benden bir şey yazmayınız, kim yazdıysa onu imha et-sin" (43) hadîsini ele almakta ve senedindeki bazı râvilerin zayıf olduğunu belirterek hadîsi kabul etmek istememektedir. Ona göre bu hadîs, Hz. Peygamberin, hadîslerin yazılmasına ruhsat veren diğer sözleri ile tenakuz halindedir. Okuma-yazmaya çok büyük bir değer veren, Bedir muharebesinde bazı esirleri okuma-yazma öğretmenlerine karşılık serbest bırakan, hattâ bazı sahâbîlere süryanice ve ibrânice öğrenmelerini emreden (44) bir peygamber, hadîs kitabesini yasaklamış olamaz. Hz. Peygamber cehalete karşı âdetâ savaş açmış olduğu için hadîsleri tedvîn etmekten men etmemiştir. Fakat Kur'n-ı Kerim'e gösterdiği titizliği hadîsler için göstermemiştir. O, ashâbının Kur'an'a gereken ilgiyi göstermemesinden korkuyordu (45). Hz. Peygamber hadislerin tedvini konusunda pek hırslı olmadı. Buna rağmen sahâbe devrinde Ali b. Ebi Talib'in, İbn Abbas'ın, Abdullah b. Amr b. el-As'ın ve diğer bazılarının hadis yazduklarından söz edilmektedir. Buna şüphe ile bakmak gerekir (46).

Yazar bir başka eserinde ikinci halife Hz. Ömer'in hadis rivayetine karşı göstermiş olduğu titizliği ve sert tavrı, Ali ve ehl-i beyt hakkındaki Hz. Peygamber'den vârid olan hadîslerin müslümanlar arasında yayılmasından korkmasına bağlamaktadır (47).

Bazı yazarlara göre Hz. Peygamber kızı Fatıma'yı ve damadı Ali'yi sık sık ziyaret etmekte ve onlarla sohbet etmekteydi. Allah'ın elçisi kızının evine her gelişinde konuştuklarını Ali b. Ebî Talib yazıyordu, bir başka ifade ile Hz. Peygamber söylüyor, Ali de onları dikte ediyordu. Bundan dolayıdır ki, Ali'nin sahîfesi mevcut hadîs kitapları içerisinde en sahih olanıdır (48). Ali'nin bu sahîfesi daha sonra Buhârî'ye kaynak olmuştur (49). Şîi inanca göre bu kitap masûm imamlara intikal etmiştir. Her imam kendinden sonra gelen imama bunu devretmiştir. Hz. Peygamber bu kitabı Ali'ye dikte ettirdiği için onda her şey mevcuttur, dolayısıyla imamlar herşeyi bilirler (50). Hz. Peygamber Ali b. Ebi Talib'e her şeyi yazdırdığına göre, şîa'nın rivayet ettiği hadîslerden şüphe etmeye mahal yoktur. Ali'nin bu sahîfesinde helâl haram ve insanların muhtaç oldukları her şey mevcuttur. Hatta küçük bir yaranın diyeti bile yazılıdır (51).

Şîi rivayetlerde hadîs sahasında ilk isim olarak Hz. Ali zikredilmekte ise de, Hz. peygamberin hadîslerini ilk cem eden kişinin Ebu Râfi olduğu da kaydedilir. Bu hususu, Ali'nin yazdığı hadîsleri ilk cem edenin Ebu Râfi

olduğu şeklinde anlamak da mümkündür. Bir gün Muhammed Bakır'ın meclisinde bir mesele üzerinde ihtilâf vakî olur. İmam "Oğlum, kalk Ali'nin kitabını getir" der. Büyük ve kalın bir kitap getirirler, aradıkları meseleyi orada bulurlar. İmam Bakır "Bu Ali'nin hattı ve Resulullahın imlâsıdır" der. (52) Bu olay, Ali'nin sahifesinin imamların elinde mevcut olduğunu göstermektedir.

Hasan es-Sadr "Nereye gidilirse gidilsin, bu kitaptakinden daha güvenilir bir bilgi bulunamayacağını" söylemektedir (53). Ona göre, hadîslerin ceminde ilk adımı atanlar ve bu alanda öncülük edenler şîilerdir. Çünkü Hz. Ali, Hz. Peygamberin devrinde hadîsleri yazmış, ondan sonra şîa'nın seçkin şahsiyetlerinden Hz. Peygamberin mevlâsı Ebu Râfi (ö. 35) tedvin etmiştir. Onun "Kitabu's-Sünen ve'l-ahkâm ve'l-kadâya" adını verdiği bir kitabı vardır. Ebu Râfi'nin ölümü 35 yıllarında olduğuna göre hadîslerin tedvininde şîanın öncülüğü kendiliğinden ortaya çıkar. Ebu Râfi'den sonra hadîsleri ilk tedvin eden kimse Selman el-Fârisi'dir (54). Bazı kaynaklarda Ebu Zer el-Gıfari, Asbağ b. Nübâte de şîi musannifler olarak gösterilmektedir (55).

Ebu Zer'in "Kitabu'l-hutbe" adlı bir eseri bulunduğu ve Hz. Peygamberin vefatından sonra meydana gelen hadiseleri bu eserinde naklettiği rivayet edilmektedir (56).

Hasan es-Sadr, Hâkim Neysabûrî (ö. 405) yi usul sahasında ilk müdevvin olarak göstermektedir. O, Te'sisü'ş-Şîa Li ulumi'l-İslam adlı eserinde (s. 294) dirayetu'l-hadis ilminde onun ilk müdevvin olduğunu zikreder ve onu şîi bir imam olarak tanıtır. Gerçekten de onun şîi temayüllü olduğuna dair bilgilere kaynaklarımızda rastlamaktayız. Ne varki, Hâkim Neysabûrî'nin hadis usûlü sahasında meydana getirdiği eseri (Marifetu Ulumi'l-hadis) onu şîi temayüllü olarak tanıtacak özelliklere sahip değildir. Bu eserin şîi hadis usûlü ile ilgili bir yönü de yoktur. Esasen Hasan es-Sadr'ın Hakim Neysaburi'yi ilk müdevvin olarak göstermesini anlamak mümkün değildir. Kanaatimizce Hâkim Neysabûrî'nin "el-Müstedrek" adlı eserinde Hz. Ali ile ilgili çok sayıda hadise yer vermesi (Meslektaşımız Prof. Dr. İsmail Lütü Çakan bey bu sayınının 140 olduğunu belirtiyor). Onu böyle bir kanaate sevk etmiş olabilir. Ayrıca diğer bazı yazarlar şîi hadis usulünde ilk müdevvin olarak Seyyid Cemalüddin Ahmed b. Tavus (ö. h. 673)u göstermektedirler. Esasen bu konuda şîi ulema'nın tam bir görüş birliği içinde olduğunu söyleyemeyiz. Zira bazı yazarlar da allame Hilli'nin bu konuda ilk müdevvin olduğunu kaydederler (Müntekal-Cuman, 13).

a. Şîi Hadis Musannefatının Doğuşu

Daha sonra "Kütüb-i Sitte" adını alacak ve sünni müslümanlar arasında çok rağbet görecektir olan altı hadis mecmuası şîi açıdan incelendiğinde fazla bir anlam ifade etmedikleri görülür. Zira sözkonusu kaynaklarda Hz. Ali'nin faziletlerine dair hadîslere fazla yer verilmemiş, bilhassa

onun Hz. peygamber tarafından halife olarak tayin edildiğine dair - mütevatir derecesinde bile olsa- haberler dikkate alınmamıştır. Bütün bu eksiklikleri giderecek, gizlenen rivayetleri açığa çıkaracak, şîa fikhını düzenleyecek hadis mecmualarına ihtiyaç vardır. İşte bu ihtiyacı karşılamak görevini ilk olarak üstlenen şîî bilgin el-Kuleynî olmuştur.

b. Kütüb-i Erbaa

Şîî hadîs musannefâtı denilince aklımıza dört hadîs mecmuası gelmektedir. Şimdi bunları sırasıyla görelim.

1. El-Kâfi

Musannifi Ebu Cafer Muhammed b. Yakub el-Kuleynî er-Râzî el-Bağdâdî'dir (Ö. 328/939) Küleynî adıyla şöret bulmuştur. Onun hayatı hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Kuleynî'nin İran'da Rey civarında bir köyün adı olduğu ve ona doğduğu köye nisbetle el-Küleynî dendiği zikredilmektedir (57). Rivayetlere göre babası o bölgenin ileri gelen bilginlerinden biridir. Buna göre ilk dînî bilgileri babasından aldığı söylenebilir. Daha sonra Bağdad'a gelen el-Küleynî, ifade edildiğine göre iyi bir eğitim görmüş zamanın seçkin şîî bilginlerinden tefsir, hadîs, fıkıh ve diğer islâmî ilimleri tahsil etmiştir. Bazı şîî yazarlara göre, O, gelmiş-geçmiş muhaddislerin en büyüğüdür. "Sikatu'l-İslâm" ünvanına lâyık görülmüştür (58). Küleynî'nin her yüz senede bir gönderilen müceddidlerden biri olduğunu zikredenler de vardır (59).

Eserleri:

El-Küleynî'nin bazı eserleri şunlardır:

1. Kitabu'r-Red Ale'l-Karâmita
2. Ta'bîrû'r-Rü'ya
3. Kitâbu'r-Ricâl
4. Kitabu Resâilî'l-Eimme Aleyhimu's-selam
5. Kitabu Ma kîle Fihim Mine'ş-Şi'r
6. El-Kâfi

El-Kâfi Usûl ve fûru olmak üzere iki kısımdan meydana gelir. Fûru kısmı adından da anlaşılacağı üzere ibadet ve muâmelâta dair hadisleri ihtiva eder. İtikada taalluk eden konu ve rivayetler ise el-Kâfi'nin usûl kısmında yer alır. Bu bölümde Kur'an-ı Kerîmle ve masum olduğuna inanılan imamlarla ilgili -imamların da herhalde kabul edemeyeceği- bazı rivayetlere rastlamak mümkündür.

İmamlar, burada zikredilen bazı rivayetlere göre, âdeta sınırsız veya sonsuz bir bilgiye sahiptirler. Hz. Ali İlim konusunda Hz. Peygamber'e ortaktır. Allah, Muhammed'e ne öğretmişse, onu Ali'ye de öğretmiştir (60). İmamlar, meleği görmeseler de onun sesini duyarlar (61). Peygamberlerden farkları buradadır. Onlar, ne zaman öleceklerini bile bilirler. El-Küleynî bu konuda;

"İmamlar ne zaman öleceklerini bilirler ve ancak kendi tercihleri ile ölürlər" ifadesini bir bab başlığı yapmıştır. (U. Kâfi 2/36) Burada örnek olarak Hz. Hüseyin'i gösterir.

Kur'an-ı Kerîm ile ilgili bölümde kabulü mümkün olmayan bir takım rivayetlere yer verilmektedir. Bu haberlere göre Kur'an-ı Kerîm tahrif ve tağyire uğramıştır. Burada bazı örnekler verilir. Tahrif olunduğu iddia edilen bu âyetler incelendiğinde müşterek konunun Hz. Ali'nin hilâfeti veya imameti olduğu görülür. Usûl kısmında yer alan diğer önemli bir konu da takiyye meselesi ve bununla ilgili rivayetlerdir.

El-Kâfi, hadis usûlü açısından tetkik edildiğinde hadislerdeki bazı senedlerin hafzedildiği, bazı isimlerin zikredilmediği ve muttasıl bir isnâdın bulunmadığı dikkati çeker. İsnad zinciri genellikle Cafer Sadık'a veya Muhammed Bakır'a kadar gelir. Hadîsler çoğunlukla bu iki büyük imamın sözleri olarak karşımıza çıkarlar. Bazen hadisin Hz. Peygamber'e ref edildiği olur.

El-Kâfi üzerinde bir takım şüpheler vardır. Bilindiği üzere el-Kâfi'nin son cildi, "Ravdatu'l-Kâfi" adını almaktadır. Bunun sebebi ne olabilir? İmam Sadık'a nisbet edilen Ravdatu'l-Kâfi adlı bir eserden söz edilmektedir. Fakat bunun da İmam Sadık'ın eseri olup olmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Senedi muttasıl değildir. Muhammed Ebu Zehra konu ile ilgili olarak şöyle diyor: "Ravdatu'l-Kâfinin Küleynî rivayeti İsmail b. Beziğ'dendir. Oysaki Küleynî'nin onunla görüşmüş olması mümkün değildir. Ravdatu'l-Kâfi'deki irsallerden onun el-Kâfi'den bir bölüm olduğu anlaşılabilir. Fakat İbn İdris'in de "Ravda" adında bir tasnifinden söz edilmektedir. Bu konuda ona bazı arkadaşları yardımında bulunmuşlardır. Bundan başka Ravdatu'l-Kâfi'nin İbn el-Cüneyd'in tasnifi olma ihtimali de mevcuttur. Küleynî'nin talebelerinin onu el-Kâfi'ye ilhak etmeleri mümkündür" (62). Bütün bu ifadelerden çıkan netice şudur: Ravdatu'l-Kâfi'nin Küleynî'nin eseri olması şüphelidir, sonradan ilhak edilmiş olabilir. Bunu yapanlar bütün bu rivayetleri bir araya toplamak istemiş olabilirler (63).

Şîiler, el-Kâfi'deki hadislerin senedinin muttasıl olarak masum imama kadar ulaştığını, inkıta bulunmadığını söylerler ve el-Küleyni el-Kâfi'de kendisiyle imamlar arasındaki isnadın bütün silsilesini göstermeğe bağlı kalmıştır. Bazan hadisin senedinde bir inkıta olabilir, ancak o, daha önce o senedi muttasıl olarak zikretmiştir; bu sened de onun hükmünde olur. Bazı ravileri bu şekilde zikretmemek eski ulemanın adetidir. Ancak el-Küleynî, "anhu" dediği zaman bunun bir önceki seneddeki ikinci raviye raci olduğunu söyler. O, bazan bir raviden, o da imamdan bir önceki senedin ricaline havale ederek rivayet etmektedir, derler. el-Küleyni, bazan "ve Kale" der. Bu takdirde zamir senedde kendisinden rivayet edilen imama raci olur. Diğer raviler bir önceki senedde tahvil edilmiştir. Bunun örneklerini Kitabu'l-hac'da bulmak mümkündür.

el-Kâfi'deki rivayetlerde mürsel haberler vardır. Őu kadar varki bazı Őif bilginler mürsel haberleri kabul etmemektedirler. Bazıları da kabul eder. Diğer bazıları da ravi kendisi sika ise kabul ederler. el-Kleyni, onlara göre sika olduğu için bu mürsel haberleri muttasıl bir senede zıdlık teşkil etmediği için kabul ediyor olabilirler. Şia'nın çoğunluğunun el-Kâfi'deki rivayetleri mkemmell rivayetler olarak kabul etmedikleri nakledilmektedir.

el-Kleyni

Ahmed b. Muhammed

İbn Faddal

Huseyn b. Ulvan el-Kelbi

Ali b. Hazve el-Ganevi

Asbağ b. Nübate

Ali b. Ebi Talib

el-Kleyni

İddetn min ashabina

Ahmed b. Muhammed

İbn Ebi Nasr

Fudayl b. Skre

Ebu Abdillah

el-Kâfi'deki rivayetlerin hemen hemen tamamı İmam Sadık'a dayanır ve bu rivayetlerle amel etmek vaciptir, görüşünde olan bazı kimseler vardır. Ancak bunların görüşleri cumhur tarafından kabul görmemiştir. (64) Kaynakların belirttiğine göre, el-Kâfi'nin usul ve furu kısmında 16.000 civarında hadis bulunmaktadır. Şîf hadis usulüne göre, bunların 5072 si sahih, 144 ü hasen, 1118 muvassak, 302'si kaviy ve 9485'i zayıftır. (el-Masadiru'l-hadis inde's-şia, 31 krş. İslam Ans. Şia Mad.)

Burada dikkat edilecek olursa mevzu hadislerden söz edilmemektedir. Şîf hadis usulünde her nedense mevzu hadislere fazla yer verilmemiştir. Bunun anlamı el-Kâfide mevzu hadis yoktur, demek değildir. el-Kâfideki rivayetlerin bir çoğunun mevzu olduğu kabul edilmekle birlikte bir nevi olarak mevzu hadisler üzerinde fazla durulmaması bilhassa sünni anlayışta olduğu gibi bu sahada müstakil eserlerin meydana getirilmemiş olması, üzerinde durulması gereken bir noktadır.

Kısaca özetlemek gerekirse, el-Kâfi'de rivayeti bulunan ravilerin bir çoğu kaynakların belirttiğine göre, güvenilir kişiler değildir. Rivayet ettikleri hadislerin çoğunun İmam Muhammed Bâkır ve oğlu Cafe Sadık'a olması da kanaatimizce mümkün değildir. Bu bakımdan el-Kâfi'de yer alan rivayetlere şîf hadis anlayışı bakımından hadis denilse bile, bunların çoğunun uydurma olduğu, yani masum kabul edilen imamlara bile ait olmadığı açıktır. el-Kâfi'deki rivayetlerin büyük çoğunluğunun İmam Cafer-i Sadık'a ait olduğunu biraz önce ifade etmiş idik. Cafer-i Sadık'ın ağzından bu tür rivayetlerin sadır olacağı kanaatinde olmadığımızı burada belirtmek istiyoruz.

Ayrıca el-Küleyni'nin bir çok ravisinin sünni kaynaklarda güvenilir olmadığı kaydedilmektedir. Bir örnek olmak üzere burada iki isnad zincirini veriyoruz.

2. Men lâ Yahduruhu'l-Fakih:

Musannifi "Şeyh Sadûk" ünvanıyla şöhret bulan Muhammed b. Ali b. Babeveyh el-Kummî'dir. Şîf bilginler arasında kendisinden "Reisu'l-Muhaddisin" olarak bahsedilir. Bununla birlikte hayatı hakkında yeterli bilgiye sahip bulunmuyoruz. Hasan el-Musevi Kum'da (65).Donaldson ise Horasan'da doğduğunu kaydetmektedir (66). Babası Kum'un fakihi ve şeyhi idi. Babasından ve diğer âlimlerden ders almıştır. Uzun bir süre Kum'da kalan musannif daha sonra (339/950) hadis öğrenmek için seyahatlere çıkmış ve bir çok ülke dolaşmıştır. Bu seyahatlerde sünnî ve şîf muhaddislerden hadis aldığı nakledilir. 355/965'de Bağdad'a gelen şeyh Sadûk orada şîf şeyhlere hadis dersleri vermiştir (67). 300 civarında eseri bulunduğu zikredilir (68). Eserlerinden bazıları şunlardır;

1. İsbatu'l-Vasiyye 2. Ahbâru Ebi Zer 3. Ahbâru Selman 4. Tefsiru'l-Kur'an 5. el-Hısal 6. Delâilu'l-eimme 7. Risaletü'l-itikadâti'l-imâmiyye* 8. Men la Yahduruhul-Fakih.

Şeyh Sadûk şîi kaynaklarda "şeyhimiz" "fakihimiz" "şeriatın rûknü" gibi sözlerle övülmesine rağmen eseri el-Kâfi'nin derecesine ulaşmamıştır. el-Kâfi'den 50 yıl kadar sonra hazırlanmış olması belki bunun sebepleri arasında söylenebilir. Musannif genellikle hadîslerin senedlerini hazfetmiş, buna gerekçe olarak tariklerinin çoğalmasını istemediğini, râvilerin sika olmaları sebebiyle lüzum da görmediğini ifade etmiştir (69). Kâfi'nin derecesine yükselemeyişinin bir sebebi de senedlerin hazfedilmesi sayılabilir. Eserdeki hadîslerin sayısı hakkında farklı rakamlar verilmektedir. Hasan es-Sadr ve ona dayanarak M.E. Zehra 9044 hadîs bulunduğunu söylerken, (70) 4496 hadîs bulunduğunu zikredenler de olmuştur (71). Muhammed Hüseyin Celâlî ise 5963 hadîs bulunduğunu ifade etmektedir (72). M.E. Zehra, musannifin hadîslerin senedlerini hazfetmesini şöyle açıklamaktadır: Şeyh Sadûk bu eseri başka kitaplardan icâzet yoluyla nakletmiş olabilir. Bu icâzet ise şeyhe mülâki olarak rivayet etmek gibidir. Musannif, icâzet yoluyla rivayet ettiği kitabın râvilerini sika bulup hazfederek nakletmiş olabilir. Daha sonraki ulema da bunu itirazsız kabul etmişlerdir (73).

Bütün bunlara rağmen Men lâ Yahduruhu'l-Fakihi ahkâm konusunda Kur'an-ı Kerim'den sonra ikinci kitap olarak kabul edenler mevcuttur (74).

Eser, fikhın klasik bablarına göre tasnif edilmiştir. Ancak şîi anlayışın özelliklerini burada bulma imkânına sahibiz. Meselâ, Hz. Peygamber'in abdest alış şeklini belirten babdan sonra Hz. Ali'nin abdest alış şekline bir bab tahsis edilmesi gibi (75). Musannif, gerek Hz. Peygamber'den ve gerekse Ali b. Ebi Talib ve masum imamlardan rivayet ettiği hadislerden sonra gerekli gördüğü yerlerde açıklamalarda bulunmaktadır.

3 ve 4. Tehzîbu'l-Ahkam ve el-İstibsâr

Kütüb-i Erbaa'nın üçüncü ve dördüncü kitaplarının musannifi Şeyh Tûsî'dir. Adı Ebu Cafer Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî'dir. Musannif 385/995'te Horasan'da doğmuştur (76). Onüç yaşında iken Irak'a gelmiş, meşhur şîi âlimlerden Şeyh Müfid'in yanında, o, 413/1022 yılında ölüncüye kadar kalmıştır. Hocasının ölümü üzerine Seyyid Murtaza'nın yanına gelmiş 13 yıl da onun yanında kalmıştır (77). Rivayetlere göre, Tûsî, gerek sünni ve gerekse şîi âlimlerden elliye yakın kimseden ders almıştır. Talebeleri arasında müctehidlik derecesine ulaşan yüze yakın kişi vardır ki, bunlardan bazıları Ehl-i Sünnettendir (78).

Kaynaklarda Şeyh Tûsî'ye gelinceye kadar şîi ulema arasında fazla ihtilâf olmadığı, fakat o tehzib ve istibsarı yazdıktan sonra muhtelif hadisler tedavüle çıktığından dolayı münakaşa ve ihtilâfların arttığı zikredilmektedir (79) 460/1067'de vefat eden Tûsî'nin bazı meşhur eserleri şunlardır:

1. Tefsiru't-Tibyan 2. Uddetü'l-Usûl 3. el-Fihrist 4. Kitabu'l-gaybe 5. et-Tehzib 6. el-İstibsar

Bunlardan başka bir çok eseri bulunan müellifin şîî dünyada özel bir yeri vardır. "Taifenin Şeyhi" "Sika" "Sadûk" "İmamiyenin Şeyhi" gibi medih ifade eden sözlerle anıldığı gibi "masum imamlardan sonra firkanın imamı" "şîa'nın direği" de denir. Tehzibu'l-Ahkâm'ın tasnif tarzı bakımından fazla farklı bir tarafı yoktur. Asıl farklı yönü el-Kâfi ve Men lâ Yuhduruhu'l-Fakih'de bulunmayan bir çok hadisi ihtiva etmiş olmasıdır denebilir. Müsannif önsözünde şunları kaydediyor: "Ashabımızdan bazıları haberler arasındaki zıtlıkların giderilmesi ve mezhebimize yapılan hücumların izalesi için beni ikaz ettiler. Şeyhimiz Ebu Abdullah'dan işittim. Ebu'l-Hüseyn el-Hârûnî, alevi olduğu ve imamiyeye inandığı halde hadîslerdeki bazı ihtilâflar yüzünden mezhebini terkederek başka bir mezhebi seçmiş. Bu, onun inancının taklîdî olduğunu ve başka bir mezhebi bilmeden tercih ettiğini gösterir. Şeyhimiz şer'î meselelerde ihtiyacı karşılayacak, manâ yönünden ikna edici, şüphelerden uzak, taharet, tevhid, adl, nübüvvet ve imamet meselelerini ilgilendiren bir kitap yazmak için teşvik etti.

El-İstîbâr da aynı şekilde fikhî konuları içine almaktadır. Tezhibden çeşitli sebeplerle istifade edemiyenlere faydalı olmak ve meseleleri vuzuha kavuşturmak maksadıyla kaleme almıştır. Hadislerin senedleri bazan hazfedilmiş, bazan hadise ilâve olarak açıklamalarda bulunulmuştur.

Tehzib'in muhakkiki Hasan el-Müsevî, eserin Kûtüb-i erbaa içerisinde büyük bir yeri olduğunu, fayda bakımından diğerlerinden de üstün olduğunu belirttikten sonra "Ahkâm hususunda bir fakih aradığı her şeyi onda bulabilir" (80) diyor.

Tehzib'de 13590 civarında hadis bulunduğunu söyleyenlerin (81) yanısıra, Muhammed Ebu Zehra bizzat Tusi'nin bir başka eserinde Tehzib'deki hadislerin beş bin civarında olduğunu ifade ettiğini, bu durumda altıbine ulaşamayacağını zikrettikten sonra "Öyleyse, muhtelif asırlarda Tehzib'in üzerine bazı ilâveler mi yapılmıştır?" (82) diye sormaktan kendini alamamıştır. Kaynaklarda Muhammed Ebu Zehra'yı haklı çıkaracak bazı ifadeler de yok değildir. Böyle bir kanaate varmak için bu eserleri tetkik etmek gerektiği açık bir husustur.

Kısaca ifade etmek gerekirse Tûsî'nin zikrettiğimiz bu her iki eserinde hadislerin isnâdı değil Hz. peygambere, masum imamlara bile ulaşmamaktadır. Kaldı ki, hadisin senedi Hz. Peygambere kadar ulaşsa bile, önemli olan hadisin metnidir. Senedi sağlam nice hadisler biliyoruz ki aslında Hz. Peygamberle hiç bir ilgisi yoktur.

C- Hadis ve Sünnet

Şîî anlayışa göre hadîs, masum (imamlar)un söz, fiil ve takrirleridir. Masum olmayan kimseden sadır olan sözler eser adını alırlar. Haber ise, masumların dışındaki sahâbi, tabîf ve tebe-i tabîf'nden gelen sözlerdir (83). Haber kelimesi ile Nebe kelimesi arasında bir benzerlik (müteradiflik) varsa da haber kelimesi daha umumi, nebe kelimesi ise daha hususidir. Ha-

dis kelimesi de haber kelimesinden daha hususidir. Hadis daha çok, Hz. Peygamber'in sözlerine ıtlak olunur (84). Ancak bazı sahabilerin sözleri de masum olmadıkları halde haber olarak kabul edilirler. Meselâ, Ebu Zer ve Cabir b. Abdullah'ın "Biz münafıkları Ali b. Ebi Talib'e olan buğzları ile tanıdık" (85) sözleri gibi (86). Hadis -başka bir ifadeyle- masum olan imamın sözü, yahut onun sözünü ve takririni hikâye etmek demektir. Ancak aynı fiil ve takririn kendisi hadis değil, sünnettir (87). Abdullah Mamekânî bu konuda ehl-i sünnetle olan farkı şöyle açıklıyor: "Ehl-i sünnete göre, bir söz masum olmayan sahabe yahut tabiiye ulaşırsa bu, yine hadis kabul edilir. Şia'ya göre ise, masum olan kimseye (imama) ulaşması şarttır (88).

Sünnet ise, Hz. Peygamber'den veya masum imam'dan sadır olan söz, fiil ve takrirlerdir. Daha açık bir ifadeyle yalan söylemesi ve hata etmesi caiz olmayan kimsenin yani masumun söz fiil ve takrirleridir (89).

Burada meselenin özü şudur: Masum imamlar Hz. Peygamberden sadece hadis nakleden ravi veya muhaddisler değildirler ki, onların rivayetleri güvenilirlik bakımından ele alınsın. Onlar bunun da ötesinde peygamberin diliyle ahkâmı insanlara tebliğ etmek için Allah tarafından görevlendirilmiş kimselerdir. Masum imamlar sadece Allah indinde geçerli olan hükümlerle olduğu gibi hükmederler. Bu durum, aynen peygambere ahkâmın vahiyle bildirildiği gibi onlara ilham yoluyla bildirilir veya kendisinden önceki masum imamdan telakki ederek öğrenir. Bu hususu Ali b. Ebî Talib şöyle açıklamıştır. "Hz. Peygamber bana ilimden bin kapı gösterdi ki, bu kapılardan her biri bin kapıya açılır" (90). Buna göre masum imamların hükümleri, açıklamaları ne sünnetin nakli veya nakli nevinden bir şey, ne re'y yoluyla ictihad ve ne de teşri kaynaklarından hüküm istinbat etmektir. Bunlara ilâve olarak onlar kendileri teşriin kaynaklarıdır. Böylece bizzat onların sözleri sünnetin kendisidir, sünnetin nakli değil. Masum imamların bazan Hz. Peygamber'den rivayet ettikleri hadislere gelince, bu, ya Cevamiu'l-kelim olan hadislerin nassını nakletmek için, veya bu hadislerden herhangi birini başkalarına karşı delil olarak kullanmak içindir, ya da başka herhangi bir sebep için, olabilir. Masum imamların imametlerinin isbatı ve sözlerinin Resulullahın sözlerinin yerine geçtiği meselesi kalam ilminin konusudur.

Ana hatları ile sünneti bu şekilde özetleyen Şeyh Muhammed Rıza el-Muzaffer şöyle demektedir: "Bizce sünnetin en geniş anlamıyla teşri kaynaklarından biri olduğu kesinleştiğine göre, insanın bu sünneti masumdan müşahede edip işiterek elde ederse gerçek hükmü asıl kaynağından sened bakımından kesin ve kati olarak almış olur. Bu aynen K. Kerim'den elde edilen bilgi gibidir ki, Kur'an Allah'ın büyük delilidir. Ehli Beyt imamlarından alınan bilgi ise Allah'ın küçük delilidir. İmamlardan sonraki dönemlerde olduğu gibi, gerçek hükmü onlardan almak imkânı olmazsa bu hükümler, Kur'an'dan sonra mütevatir veya ahad haberler vasıtasıyla

sünneti nakleden hadîslerden alınabilir. Hadîslerin kendileri sünnet değildir. fakat sadece sünneti nakleden metinlerdir. Ancak bunlara sünnet denmesi geniş anlamda sünnetin varlığını isbat eden ibareler olmasındandır". (91)

Bu ifadelerden sünnetin kavli, fiili ve takriri olmak üzere üç kısma ayrıldığını anlıyoruz.

Fiili sünnetin özelliği şudur:

Kavli sünnetin koyduğu tekliflerden birini açıklamak için vuku bulmuşsa, vüçub veya diğer ahkam açısından o teklife tabi olur. Peygamberden veya İmamdan sadır olan fiil daha önce bir soru sorulmadan, ya da şer'i hükümlerden birini açıklamak için yapıldığına dair bir delil bulunmazsa, bu durumda o fiilin şer'i bir delil olmadığını -şeyh Abdussamed gibi bazıları ifade etmişlerdir. Meselâ: İmamların veya peygamberin herhangi bir soru sorulmaksızın veya niçin yapıldığını gösteren bir delil olmaksızın yaptıkları işler, teşri ile alakası olmayan örfle ilgili hususlarda ise mutlak mubah olduğundan fazla bir değer ifade etmez. Eğer bu fiil ibadetler konusunda ise, -racih dururken mercuhu imam yapmışsa- bunu bir maslahat için yapmıştır. İşte buna dayanarak böyle bir fiilin tercih edileceğine hükmedilir.

Takriri sünnet, peygamberin veya imamların huzurunda veya iştebileceği bir yerde, bir insanın yaptığı bir işe sükût etmelerinden ibarettir. Bu sükût onların yaptıkları bu fiili tasvip ettiklerine ve onun tercih edilmesinin vüçub veya müstahablık yönünden caiz olduğuna delildir. (92)

a. Ravilerde Aranılan Bazı Şartlar

1. Ravi müslüman olmalıdır. Ancak kâfir iken hadis ezberlemiş ise, müslüman olduktan sonra bunu rivayet etmesi caizdir. Kâfir ehl-i kibleden olmazsa rivayeti ittifakla kabul edilemez. Fakat ehl-i kible olursa rivayeti kabul edilir. Hariciler, Gulât ve Mücessime gibi.

2. Baliğ olması: Hadis rivayet eden kimsenin rivayet ettiği zaman bâliğ olması gerekir. Daha önce ezberlemiş olduğu hadisi bâliğ olunca rivayet edebilir. Çocuğun baliğ olmadan rivayeti kabul edilmediği gibi mümeyyiz olmayan kimsenin de rivayeti kabul edilmez. Çünkü onun haberine güvenilemez. Eğer mümeyyiz olursa bu hususta iki görüş vardır.

a. Haberi zan ifade ederse, zanla amel etmenin haram olduğu esas olduğundan kabul edilmez.

b. Baliğ oluncaya kadar mesuliyet kaldırıldığından, şer'an bütün fiilleri itibardan düşeceğinden duruma bakılır (93).

3. Akıllı olması: Mecnun'un rivayeti icmaen kabul edilmez. Deliden sorumluluk kaldırılmıştır. Tekrar sıhhatine kavuşursa durum değişir.

4. İman: Mümin olmayan kimsenin rivayeti kesinlikle kabul edilmez.

İmandan maksadın râvi'nin imâmiyye-isnâ aşeriyye mezhebine mensup olması gerektiği anlaşılmaktadır. Zira muhâliflerin ve şîa'nın diğer kol-

larına mensup kimselerin verdiği haberler kabul edilemez. Ancak şîf-imâmî rivayetle hükmedecek kimse bulunmazsa o zaman ehl-i sünnetin ve diğer mezheplerin rivayetlerine -bazı şartlarla- uyulabilir diyenler olmuştur. Muhaliflerin rivayeti masum imamlardan birinden ise o zaman ona uymak icabeder.

5. Bir kimsenin âdil olabilmesi için bütün günahlardan korunmuş olması şart değildir. Ancak büyük günah irtikab etmemesi ve küçüklerde ısrar etmemesi gerekir.

Bunlardan başka aşağıdaki sıfatları taşıyanların rivayetleri makbuldür.

a. Masum imamın muharebede bayrağı eline teslim ettiği kimse. Masum imam bayrağı emin ve güvenilir bir kişiye verir.

b. Masum imamın bir kimseden razı olması. Bu da o kişinin sikâ ve âdil olduğuna delâlet eder.

Daha önce sahabe'nin adaletinden söz ederken bazı ayetlerde "Allah'ın onlardan razı olduğu"nun belirtildiğine işaret etmiş idik. Allah'ın razı olduğu kimse nasıl adil kabul edilmiyor da imamın razı olduğu kimse adil kabul edilebiliyor? gibi bir soru akla gelebilir. Bu sorunun cevabı şianın masum imam anlayışında yatmaktadır. Masum imam peygamber mevkiinde bulunduğu için ravinin durumunu en iyi şekilde bilmektedir, denebilir.

c. Masum imamın bir kimseyi hasım tarafa elçi olarak göndermesi. Bu onun sika ve âdil olduğuna delâlet eder.

d. Masum imamın bir kimseyi şahidlik yapmak üzere göndermesi

e. Masum imamın bir kimseyi bir işte ya da bir memlekette görevlendirmesi

f. Masum imamın bir kimseyi kâtip yahut hizmetçi olarak tutması. Masum imamın bu davranışı o kimsenin adaletine delildir.

g. Masum imamın bir kimseye fetva vermek üzere izin vermesi gibi sıfatları ve özellikleri üzerinde taşıyan ravilerin sika, âdil, emin ve güvenilir oldukları kabul edilir (94).

b. Bazı Makbul Ravi Grupları

Şii anlayışta makbul ravi grupları diye adlandırabileceğimiz bazı topluluklar vardır. Bunlar genellikle güvenilir isimlerden meydana gelir.

1. Şurtatu'l-hamis: Bunların sayısı 5 bin civarındadır. Sahabilerden Selman el-Farisi, Mikdad b. el-Esved gibi malum isimlere ilave olarak Abdullah b. Yahya, Ebu Sinan, Esbağ b. Nübate gibi tabiune mensup bazı isimler burada yer alır.

2. Asfiyau Ali: Hz. Ali'nin yakın arkadaşları olan bu kişilerin başında Amr b. Humh el-Huzai, Reşid el-Heceri, Habib b. Munzir el-Esedi gibi isimler bulunmaktadır.

3. Sikatu Ali: Bu grupta Ebu't-Tufeyl Amir b. Vâsile el-Kinânî, Zir b. Hubeyş el-Esedi, Cüveyriye b. Muzhir el-Abdi gibi isimler mevcuttur.

4. Mesabihu'n-Neha: Bu grubun başlıca isimleri şunlardır. Alkame b. Kays, Kümeyl b. Ziyad ve Umey b. Zurare.

5. Evliya Ali: Haris b. Abdullah, Ebu Abdullah el-Cedeli, Süveyd b. Gafele el-Cufi bu gurupta yer almaktadır. Buna ilave olarak Havas-ı Ali, Erkânu'l-Erbaa, Havariyyûn gibi adlar altında yer alan ve güvenilir olduğu kabul edilen raviler bulunmaktadır (Bu konuda tafsilat için bkz. Hadis Tenkidi yönünden El-Kafi Üzerine Bir İnceleme, Ank. 1982, Basılmamış Doçentlik tezimiz).

c. Rivayeti Kabul Olunmayan Raviler

1. Bidat ehlinden olursa rivayeti kabul edilmez.
2. Kendi mezhebini teyid için küfrü helâl görenlerin,
3. Mezhebinin propagandasını yapanların,
4. İmamiyye-İsnâ aşeriyye mezhebinden olmayışının sebeplerini açıklasa bile böyle bir ravinin rivayeti kabul edilmez (95).

Ravide adalet şartının bulunmasının gerektiğini ileri sürenler ravinin tadilini vacip saymışlardır. Ravinin adil ve zabıt olması onunla sohbette bulunmak ve onunla beraber olmakla bilinir. Eğer bu mümkün değilse, onun adil olduğu hadîs bilginleri arasında adaletiyle şöhret bulması ile anlaşılır. Bu da yoksa bir tek alimin tezkiyesiyle adil kabul edilir. Birbirini destekliyen bir çok karinenin bulunmasıyla de ravinin adaleti bilinebilir. Şîi ulema arasında ravinin tadili hususunda bir kişinin tezkiyesinin yeterli olduğunu ileri sürenler bulunduğu gibi şahidlikte şart koşulan iki erkek ya da bir erkek iki kadın şartını ravinin tadiline uygulamak isteyenler de vardır. (E. 2, 401) Ravinin adaletini tezkiye eden kişinin İmamiyye'den olması şarttır. Çünkü rivayette iman şarttır. İmamiyye'nin ehli kiblede muhalifleri müslüman olarak isimlendirilirler, ama mü'min olarak isimlendirilmezler.

Ravinin cerhi konusunda ise farklı görüşler vardır. Bazıları, raviyi cerheden kişinin imami olması gerektiğini savunurken, bazıları da mücerred bir alimin cerhinin geçerli olabileceğini söylemişlerdir. Ancak meşhur görüşe göre, cerhde de tadilde de imami birinin bulunması şarttır (96).

Bir ravi şöylece tezkiye edilir.

1. Adil imami bir kişinin, ravinin haberleri nakletmeye ehil ve sika bir kişi olduğuna dair kâmil bir şehâdetle hüküm vermesidir. Bu yalnız tezkiye değil, aynı zamanda onun adaletine dair verilmiş bir hükümdür.

2. Tezkiye eden İmami birinin "o adildir" demesi ve tezkiye sebebini söylemesidir. Böylece o, tezkiyesini zikrettiği sebeple kuvvetlendirmiş ve aynı zamanda münakaşaya da açmıştır. Tezkiye eden kişi tezkiye sebebini söylemekle ravinin durumunun bilinmesini; eğer kabul veya reddedilecekse bunun bilerek yapılması içindir.

3. Adil imami birinin "o, rivayeti nakil için ehildir" demesi, fakat sebebini zikretmemesidir. Bu tezkiye eden kişinin sözünün tezkiye ettiği

hakkında ne derecede mutmain ve ne derecede sikalık sağladığını ifade etmediği içindir.

4. Tezkiyeye ehil olarak bilinen adil imami bir kişinin kendisinden rivayette bulunduğu şahsı ondan rivayet etmekle tezkiye etmiş olur. Çünkü böyle bir kimse tabîî olarak adil ve sika'dan başkasından rivayette bulunmaz.

5. Bir ravinin rivayet ettiği hadisle başkasının amel etmesi onun için bir tezkiyedir. Bu da ameli bir tezkiye olur. (97)

Bir ravi üzerinde cerh ve tadil lafızları birleşirse adil diyenlerin sözü hemen kabul edilmez. Mecruh diyenlerin sözü araştırılır.

D. Haberlerin Taksimi

Haberler, âdet ve haberin keyfiyeti bakımından ikiye ayrılırlar.

1. Mütevatir haberler:

Bir topluluk tarafından rivayet olunan haberlerdir ki, bu topluluğun yalan üzerinde ittifâk etmesi âdeten mümkün değildir. Bu ittifakın bütün tabakalarda devam etmesi şarttır. Bu tür haberleri kabul etmek ilim yönünden vaciptir. Ancak bunların varid olması nâdirdir. Kur'an-ı Kerîm gibi Hz. Peygamber'in zuhuru, kıble, namaz, hac, namazın rekâatları, zekat ve nisabı mütevatir haberlerdir. Manen mütevatir olanlar ise pek çoktur. Ali b. Ebi Talib'in şecaat ve cesâreti bunun en güzel örneğidir (98). Mütevatir haberlerin hükmüne inanmak duyulardan birine dayandığı için farzdır. Mütevatir haberi işiten bir kimsenin kalbine şüphe girmemesi gerekir. Çünkü şüphe ve taklid bir bilginin doğmasına manidir. Kâfirler Hz. Peygamber'in mucizelerini inkâr ettiler. Muhalifler ise Ali'nin imametine dair mütevatir nasları inkâr ettiler (99). Gadîr-i Hum ve kim bana yalan isnâd ederse hadisleri mütevatirdirler.

Mütevatir haberler lafzî ve manevi olmak üzere iki kısma ayrılırlar.

1. Lafzi mütevatir: Bütün tabakalarda lafız birliğiyle rivayet edilen hadîstir.

Mütevatirin Şartları:

Bir hadisin mütevatir sayılabilmesi için bir takım şartlar vardır.

a. Doğrulukları sebebiyle rivayetlerinden ilim elde edilecek olan bir cemaat rivayet etmiş olmalıdır. Bu, bütün tabakalarda aynı şekilde olmalıdır.

b. Ravilerin hepsinin adil olmaları şart değildir. Ahad haberler için gereken diğer şartlar da gerekli değildir.

c. Ravilerin yalan üzerinde birleşmeleri mümkün olmamalıdır.

d. Hadisi işiten kimse o hadisin muhtevası hakkında bir bilgiye sahip olmalıdır. Haberi duyan kişinin zihninde duyduğu habere ait menfi bir tavır (durum) bulunmamalıdır.

e. Taklid, icthad ya da başka bir sebeple duyduğu hadisın zıddına bir inanca sahip olmamalıdır.

f. Ravilerin bütün tabakalarda haberi duyu organlarıyla almaları gerekir.

g. Mütevatir haber, akli bir delile yahut bir ayete dayandırılarak kabul edilmemelidir.

h. Haberin mütevatir olması için ravilerinin muayyen bir sayıya ulaşması şart değildir. Sünni kaynaklarda zikredilen bazı rakamların işin aslı ile bir ilgisi yoktur. Önemli olan ravilerin yalan üzere birleşmeyecek derecede çok olması ve ilmin hasıl olmasıdır.

Lafzan mütevatir hadislerin sayısı çok azdır. Gadîr hadîsi buna örnek olarak verilebilir.

2. Manevi mütevatir ise, lafızları farklı olmakla birlikte müşterek bir manaya delalet eden haberlerdir. Manevi mütevatirin bir çok örneği vardır. "Men kezebe... " hadîsi gibi. Hz. Ali'nin secaatinin herkes tarafından anlatılması gibi.

Mütevatir haber, masum imamdan sadır olması hasebiyle kabulünde ve kendisiyle amel etmede mecburiyet bulunan hadistir. Bu açıdan hadisın sened yönüyle masum imamdan geldiği kesindir. Ancak mütevatirin bir manaya ne kadar ve ne açıklıkta delalet ettiği hususunda diğer deliller gibidir. Mütevatir hadîs, diğer haber nevilerinden yalnız imamdan sadır olmasının kesinliği ile ayrılır (100).

2. Âhâd Haberler

Masum imamdan geldiğine dair kati ve müsbet karineler taşıyan fakat mütevatir derecesine ulaşmayan hadislerdir.

Ahad haber'e amel etme konusunda şîi fukaha arasında ihtilaf söz konusudur. Bazıları delil olmayacağını, diğer bazıları ise delil olabileceğini ileri sürmüşlerdir.

Haber-i Âhad bazan onu haber veren bir kişi bile olsa ilim ifade eder. Yalnız haberin doğruluğunu gerektiren bir takım karineler taşıyor ise. Bu çeşit haberin hüccet olduğunda kuşku yoktur. Genel olarak ahad haberler imamiye bilginlerince şahsi zan ifade eden bir haber olarak telakki edilirler. Zan ifade eden bir şeyin yalan olma ihtimali de mevcuttur." (101)

Hadisler, ravilerinin durumu açısından sahih, Hasen, Muvassak ve zayıf olmak üzere dört kısma ayrılırlar.

1. Sahih Hadisler:

İmamî adil bir ravinin muttasıl bir senedle bütün tabakalarda kendi gibi bir raviden nakli ile masuma kadar ulaşan hadistir.

Raviler çeşitli tabakalarda birden fazla olabilir. (102)

Bilindiği üzere ehl-i sünnet sahih hadîsin tarifinde "şaz ve illetten azad olma" şartını arar. Şîi bilginler ise bu konuda farklı kanaatlere sahiptirler.

Şehid es-Sani gibi bazı bilginler "... Şazlık arız olsa bile" hadisin sahih olacağı kanaatindedirler. Bununla Ehl-i Sünnetin tarifine muhalif olduklarına işaret etmek istemiş olabilirler. Onlara göre, Ehl-i Sünnet sahih hadîsin tarifinde "adil" lafzını kullanmakla bütün müslüman fırkaları içine alan bir tarif yapmıştır. Böylece onlar muhalif adil bir ravinin rivayetini de - muhalefet küfür derecesine varmadıkça- kabul etmektedirler. Bu itibarla ehl-i sünnetin sahih derecesindeki hadîslerinin sayısı artmış, imamiyyenin-ki ise (ravinin imamiyye mezhebinden olması şart olduğu için) azalmıştır. Buna sebep olarak ehl-i sünnetin bir ravinin adil kabul edilmesinin ölçüsünü o ravinin fıskının herkes tarafından bilinecek derecede zuhur etmemesi ilave edilebilir. Ehl-i sünnet müslüman ravinin zahir durumuna göre hüküm vermektedir.

Ehl-i sünnetin, sahih hadîsi tarif ederken şaz olmamasını şart koşmasının sebebi, güvenilir fakat muhalif bir ravinin rivayet ettiği hadisi ve halk arasında dolaşan bazı hadisleri sahih kabul etmediklerindedir. Onlara göre bu tür hadisler sahih değildir. Ehl-i Sünnet, sahih hadîsi tarifinde illetsiz olma şartını da koymuştur. Bize göre ise (imamiyye) sahih hadîste bu tür sebepler geçerli veya şart değildir. Aradaki bu fark istilah farkıdır. Yoksa Ehl-i Sünnet de şaz ve muallel olan rivayetleri kabul etmektedir. Biz şaz ve illeti sahihe girmiş olsalar bile kabul etmeyebiliriz. Bize göre (imamiyye) sahih hadis -şaz ve muallel olsa bile- senedi sağlam, ravisi cerhedilmemiş (ta'ndan uzak) birinin muttasıl bir senedle imami ve adil raviler olması kaydıyla rivayet edilen hadise de sahih denebilir şazı kabul edip mualleli kabul etmeyenler çoğunluktadır.

Bazıları sahih olmayan hadisi imamdan sadır olduğuna dair karineler varsa kabul ederler. Onlar imamdan geldiği kesin olan sünnete, Kitaba, kesin icmaa muhalif olan sahih hadisleri reddederler. İmamiyye'ye göre sahih hadisin bütün şartlarını taşımayan, karinelerle birbirlerini desteklerlerse, rivayetini yalan olduğuna hükmetmez ve bu tür hadisleri kabul ederler.

Bundan dolayıdır ki eski ve yeni (mutekaddimun ve muteahhirun) alimler bu tür rivayetleri sahihlerle birlikte nakledebilirler. Bu husus onlar arasında bilinir. Böyle hadisleri rivayet etmelerinin sebebi onlarla amel etmek ve fikhi hükümleri onların üzerine bina etmektir (103).

Bilhassa sünen, adab ve ahlakla ilgili eserlerde bu yapılır. Yalan veya doğru olduğuna dair herhangi bir delil bulunmayan bu tür haberlerle amel etmeye cevaz verilmesi Hz. Peygamberin şu sözünden dolayı olabilir: "Bir iş yapılıncaya şöyle sevap kazanılır diye bir hadis bir kişiye ulaşsa, o da onunla amel etse, ve her ne kadar durum böyle olmasa bile o kişiye sevap verilir." Bunu doğrulayacak bazı şahitler ve muteber sözler mevcuttur. Bazı hadis usülcüleri senedin başından veya ortasından bir veya daha fazla ravi hazfedilse bile, ravi "Kale" ve "faale" gibi kesinlik ifade eden bir şiğa ile rivayet etmişse, bu rivayeti sahihlerden saymışlardır. Eğer meçhul sigasıyla rivayet

edilmişse, sahih kabul edilmez. Hatta senet mürsel veya maktu olsa bile bu tür hadîslere sahih denebilir. (Çünkü rivayet zincirinde imami ve adil bir ravi vardır). Bir hadîsin senedinin imami ve adil olan birine gerçekten muttasıl olması sebebiyle, senedinde imami olmayan raviler bulunan bir kısım hadîslere de sahih denir. (Eban b. Osman ve onun gibi ashabu'l-İcma'dan olan 18 kişinin rivayetini sahih kabul etmişlerdir. Sahih hadis A'lâ, Evsat ve Ednâ olmak üzere üç kısma ayrılır. Bu tür hadisleri el-Kafi'de bulmak mümkündür.) (104)

Burada bir noktayı ilave etmek istiyoruz. Şîa'da hadisleri bu şekilde nevilendirmek oldukça geç cereyan etmiştir. İlk müdevvinler olarak gösterilen Ahmed b. Musa B. Tavus'un (ö. 673/1274), Hilli'nin ölümü ise (726/1325)dır. Bu zamana kadar şîi ulema arasında hadîslerin bu şekilde taksimi söz konusu değildi. Onlar haberleri makbul ve merdud olmak üzere iki ana grupta mütalaa ediyorlardı.

Makbul hadîs, senedin bütün tabakalarda adil imami bir ravinin (ravilerin) rivayet ettiği hadîse makbul, bu şartları taşımayanlara merdud deniyordu. Ancak "Ashabu'l-İcma" adı verilen 18 kişilik bir gurup vardı ki, bunların rivayet ettikleri hadîslere kayıtsız-şartsız sahih gözüyle bakılıyordu. (Ashabu'l-İcma hakkında bkz. Muhyiddin el-Musevî el-Gurafi Kavaidu'l hadis s. 37)

2. Hasen Hadisler:

Adil ve güvenilir bir ravi olduğuna dair bir ifade bulunmamakla birlikte, hakkında medh lafızları bulunan imami bir ravinin masum imama kadar ulaşan muttasıl bir senedle rivayet ettiği hadistir.

Hasen hadisin ravilerinden bir kısmı sahih hadisin ravisinin taşıdığı şartları taşıyabilirler. Ancak Hasen hadîs denilişinin sebebi hakkında güvenilir ve adil olduğuna dair bir ifade bulunmayan bir ravinin bulunmayışı sebebiyledir. Bu da sahih hadis gibi âla, Evsat ve Edna olmak üzere üçe ayrılır. (105)

Hasen hadis, sahiple zayıf arasında bir derecede yer alır. Hasen hadis, ravisinin gidişatının güzel ve akidesinin sahih olması sebebiyle sahih hadîsle, yalan olma ihtimalinin sahih olma ihtimalinden daha kuvvetli olması sebebiyle de zayıf hadîsle müşterektir. Şîa bu tür hadîsleri masum imamdan sadir olduğuna dair bir karine bulunmadıkça kabul etmez. Bunun sebebi, hasen hadîsin ravilerinin sahih hadîsin ravileri gibi udûl şartını taşımamasıdır. (106)

3. Muvassak Hadisler

Akidesi fasid olmakla birlikte sika olduğu konusunda şîi ulemanın hüküm verdiği kişi (veya kişilerin) muttasıl bir senedle rivayet ettiği hadistir.

☞ Bu tür hadîslere "Muvassak" denilişinin sebebi ravilerin güvenilir olmalarındandır. Muvassak hadisin sahih hadîsten ayrılan yönü, ravilerinden bir kısmının veya hepsinin imamiyyeden olmamaları sebebiyledir. Hadîsin tarifinde geçen "ashabımızca güvenilir olduğuna dair nas bulunması" ifadesi, muhalifler tarafından ravilerinin güvenilir olduğuna dair gösterdikleri hadîslerden ayırd etmek içindir. Çünkü muhaliflerce muvassak (sika) olarak kabul edilen raviler imamiyyenin güvenilir ravide aradığı şartları taşımazlar. Zira burada ölçü muhalif bir ravinin güvenilir olması şîi ulema- ca belirtmek suretiyle olur, başkalarının belirtmesiyle değil (107)

Muvassak hadîsin senedindeki diğer ravilerden bazılarının zayıf olması şarttır. Aksi takdirde hadîsin senedi zayıf kabul edilir. Çünkü hadîsin hükmü senedde yer alan en zayıf raviye göre verilir.

Muvassak hadisin bir türü olarak "Kaviy" kuvvetli hadîsden de söz edilmektedir. Ancak bunu ayrı bir nevi olarak ele alanlar da vardır. (108)

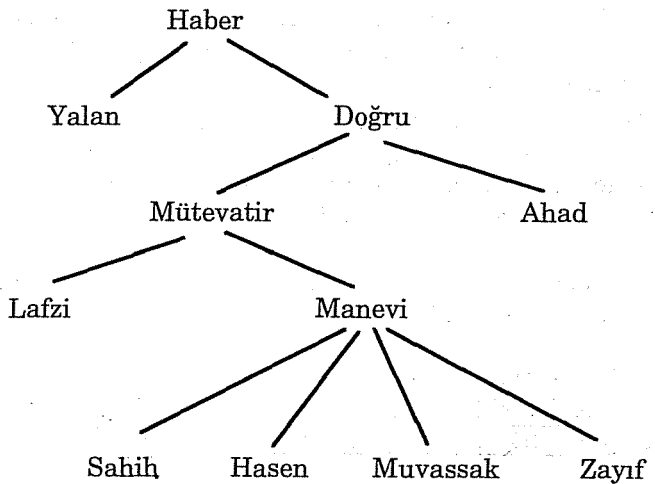
Muvassak ve kaviy hadîs de yukarıda olduğu gibi üç kısımda mutalaa edilmektedir.

Muvassak hadise örnek olarak Kûleyni'nin rivayet ettiği şu hadisi zikredebiliriz.

Ebu Abdillah (a.s.) demiştir ki:

"Bir kişinin iyi olduğuna dair size bir haber ulaşırca, o kişinin aklının iyiliğine bakın, zira insan aklına göre karşılık görür."

Şîi anlayışta hadislerin taksimi aşağıdaki şekilde gösterilebilir.



4. Zayıf Hadisler

Sahih, hasen ve muvassak nevelerinden herhangi birinin taşıdığı şartları taşımayan hadis çeşididir.

Hadisin zayıflığı senedindeki ravinin fisk ile mecruh veya mechul ya da hadîs uyduranlardan birinin bulunması dolayısıyledir. Aslında "mecruhun bi'l-fisk" tabiri diğer Cerh tabirlerini ihtiya edebilir. Zayıf hadîsin sahihlik şartlarından uzaklık va yakınlığına göre dereceleri vardır. Eğer bir haberin delil olarak kullanılması sahih hasen ve muvassak hadîslerle sınırlandırılacak olursa, o zaman kaviy hadîs ile zayıf hadîs arasındaki farkın bir anlamı olmaz. Kaviy ve zayıf hadîslerin ravileri mechul olarak vasıflandırılmıştır. Ancak kaviy hadisin ravisinin mechul olması ile zayıf hadîsin ravisinin mechul olması arasında fark vardır. Zayıf hadîsin ravilerinden rical bilginlerinin zayıf olduğuna hükmettikleri şahıs hakkında ta'n edilebilir. Bu durumda böyle bir ravinin hadîs ictihada konu olamaz. Onun adil olduğunu söyleyen birisi çıksa bile böyle bir hadîsle amel edilemez. Dolayısıyla buradaki mechuliyet ıstılahidir. Kaviy hadisin ravisi hakkındaki cehalet tabirine gelince, burada cehalet lügavi anlamdadır. Şöyle ki: bir müctehid kaviy hadîsin ravisinde ki cehalet konusunu araştırırsa, ve bu ravinin adil olduğunu gösteren bir ifadeye rastlasa, bu durumda böyle bir ravinin rivayet ettiği hadîs ile amel etmek caizdir. Ve bu hadîs hasen, hatta sahih hadîs sayılabilir. Ravinin durumu açıklık kazanıncaya kadar onun hadisinin zayıf veya sahihliği hakkında hüküm verilemez. Bazıları sahih, hasen ve muvassak hadîslerdeki derecelendirme zayıf hadîs için geçerli değildir, demişlerdir. Bununla birlikte zayıf hadisin ravileri hakkındaki zem ifadelerinin derecesine göre zayıf hadîsin mertebeleri de farklıdır. (109)

E. Haberler Arasındaki Zıdıklar

Bilindiği üzere mütevatir haberler konusunda önemli bir problem yoktur. Ancak ahad haberler söz konusu olduğunda bir takım problemler ortaya çıkmaktadır. el-Kâfide imamların birbirine zıd bazı sözlerine rastlamak mümkündür. İmam aynı soruyu soran farklı kişilere farklı cevaplar verebilir.

İmamlar, masum olduklarından dolayı, peygamber, hatta Allah adına konuşmaktadırlar. İmamlardan herhangi birinin sözünün, Hz. Peygamberin sözü, peygamberin sözü de Allah'ın sözü durumundadır. (. Kâfi, 1/90) Dolayısıyla biz bu cevaplardan uygun olan birini tercih ederiz.

Şeyh Tusî, el-İstibsar'ın önsözünde şöyle demektedir: Mütevatir olmayan haberler iki kısımdır. Birincisiyle ilim hasıl olur. Bu da ilmi gerektiren herhangi bir karine ile birlikte bulunan her bir haberdir. Bunlar birinci kısma dahildir. Zikredilen karinelere maksat şudur:

1. Rivayetin akli delillere ve aklın gereklerine uygun olmasıdır.
2. Kur'anın zahirine uygun olmasıdır.

Bu, ya Kur'anın zahirine, ya genel anlamına, ya da açık emirlerinin hükmüne uygun olmasıdır. Bu karineler ilmi gerektirir ve haberi ahad olmaktan çıkarıp onu malum babına dahil eder.

3. Kesin olan sünnete uygun olmasıdır ki, bu bazan açıkça bazan da bir delil ile belli olur. Bazan bir manâ ile, ve bazan da umumi olarak uygunluk gösterir.

4. Üzerinde bütün müslümanların icma ettiği bir şeye uygun olmasıdır. Haber, hakkında icma bulunan bir konuya zıd olursa, reddolunur. Çünkü İcmada şüphe yoktur. (110)

5. Haklı fırkanın üzerinde icma ettiği şeye uygun olmasıdır.

Kanaatimizce burada izahı zor bir durum ortaya çıkmaktadır. Zira üzerinde bütün müslümanların icma ettiği bir konunun kendilerini haklı fırka olarak gören İmamiyyenin icması ile uygun olması çok zor olabilir.

İkinci kısma gelince: Bunlar, mütevatir olmadığı gibi, yukarıda zikredilen karinelerle de desteklenmiyen haberlerdir ki bunlar haberi vahiddir ve onlarla bazı şartlarla amel etmek caiz olur.

1. Başka bir habere muarız olmadığı takdirde amel etmek vacip olur. Çünkü bu hadis, nakledilmesinde icma olan bir hadistir. Ancak muhalif bir fetva varsa, böyle bir hadisle amel olunmaz.

2. Birbirine zıdiki haber varsa, ravileri daha adil olan tarikh tercih edilir.

3. Raviler adalet bakımından müsavi ise ravileri çok olan tarih tercih edilir.

4. Raviler adalet, sayı ve bütün karinelerin bulunmaması yönüyle eşit durumda ise, incelenir.

Birbirine zıd iki ahad haber bulunduğunda tevîl edilerek de olsa, bunlardan biriyle diğeri terkedilmiyorsa onunla amel edilir. Bu iki haberden diğeriyle amel edildiğinde, birinci haberi terketmek gerekiyorsa, bu haberle amel edilmez.

5. Yukarıdaki gibi, iki âhad haberden birini tevîl ederek her iki hadisle de amel etmek mümkünse, edilecek tevîl için bazı şahidler aranır; şahidi olan haberle amel edilir, diğeriyle edilmez.

6. Böyle iki haberden hiçbirinin tevîli için şahid yoksa, kişi istediğiyle amel edebilir, bunda muhayyerdir (111)

7. Hz. Peygamberden varid olan iki haber sened yönünden aynı derecede kuvvetli olmazsa, senedi kuvvetli olan tercih edilir. İmam Sadıktan daha sika ve daha kuvvetli olanın tercih edileceğine dair rivayet vardır. Bu rivayete dayanarak, önce sahih, sonra hasen tercih edilir; diğelerine bakılmaz. Ancak doğruluklarına dair herhangi bir karine bulunursa alınabilir.

Bazı hadislerde diğeri bazılarında bulunmayan ziyadelik varsa bunun sebebi şu olabilir: Hz. peygamber farklı yerlerde farklı şekilde konuşmuş olabilir. Bir yerde söylediğini başka bir yerde (aynen) söylememiş olabilir. Herkes duyduğu kadarını rivayet eder. Aynı durum imamlar için de söz konusudur. Eğer yerler farklı değil ve ziyadelik bulunan iki rivayet de kuvvet

bakımından denk ise, ikisi de kabul edilir. Belki de ravilerden birisi o ziyadeliği unutmıştır. Ezberliyenin ezberlemiyene üstünlüğü vardır.

Birbirine zıd iki haberin bir mecliste söylendiği bilirse, araları telif edilmeye çalışılır. Hz. Peygamber belki de kendisine soru soran kişiye mukayyed bir cevap, diğer birine de mutlak bir cevap vermiş olabilir. Okuyucu ise bunları bilmediği için arada zıtlık bulunduğunu zannedebilir. Aynı şekilde imam Muhammed Bakır ve Cafer-i Sadık farklı cevaplar vermiş olabilirler.

8. Sonraki imamın sözü, önceki imamın sözüyle muhalefet kesbederse, sonraki imamın sözü tercih edilir. Bundan imamların sözleri arasında nesh bulunduğu anlaşılmaktadır. Buna göre sonraki imamın sözü önceki imamın sözünü neshedebilir. Ancak Hz. Peygamberden sonra nesh olmaya-çağına dair rivayetler bulunduğu hatırlanmalıdır.

Burada akla şu soru gelmektedir. Acaba masum imamlardan herhangi birinin sözü Hz. Peygamberin sözünü neshedebilir mi? Bu konuda herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

9. Birbirine zıd iki haberin arası, bir âm bir has olduğunda, has olanın âm olanı tahsis etmesiyle araları bulunabilir. Birçokları tahsisin olması için zaman bakımından yakınlık bulunmasını öngörmüşlerdir. Zaman bakımından yakınlık yoksa, bu nesih olur.

Görebildiğimiz kadariyle daha genel anlamda hadîsler arasındaki teauruz şuradan kaynaklanmaktadır. Daha Hz. Peygamberin sağlığında onun ağzından yalan hadîsler uydurulmuş, bunu gören Hz. Peygamber "kim bana kasden yalan isnad ederse cehennemdeki yerine hazırlansın" demiştir. Bu uydurma haberler halk arasında yayılmıştır. Ayrıca hadîslerde de Kur'an-ı Kerîm'de olduğu gibi, nasih-mensuh, muhkem-müteşabih, hâs-âm vardır. Hz. peygamberin bütün sahabileri bunu bilebilecek durumda değillerdir. Zikredilen bu hususları en iyi bilen Ali b. Ebi Talib'dir. Çünkü o, gündüz-gece demeden Hz. Peygamberin evine girip-çıkmakta, ondan ilim almaktadır. Halkın çoğunluğu hadîslerdeki bu özellikleri bilmemelerine rağmen onları rivayet etmektedirler. İşte Ehl-i beyt, hadîsler konusunda en iyi bilenler oldukları için onların rivayetleri tercih olunmalıdır (Camiu ahadis's-şîa, 1/26)

Bu bahsi böylece kapatırken bir hususa daha temas edelim.

Bütün bu ifadelerden şianın hadîs anlayışına mezhep anlayışının hakim olduğu anlaşılmaktadır. Şianın büyük hadis bilgini Şeyh Tusi'nin, birbirine mütearız haberlerin ravileri gaye ve adalet bakımından birbirine denk olursa, bu tür hadislerden ehl-i sünnetin görüşüne (âmmе) en uzak olan ile amel edilir; onların görüşüne uygun olan ile amel terk olunur (Uddetu'l-Usûl 1/376) sözü bu görüşümüzü teyid eden açık bir delildir.

Sonuç

Şîa ulemasının usulcüler ve Haberciler (Usuliyyun ve Ahbariyûn) olmak üzere ikiye ayrıldığını biliyoruz. Bizim özet olarak vermeye çalıştığımız bu bilgiler usulcü bilginlerin görüşleridir. Haberciler ise daha çok nakle dayanmakta ve hadisleri kayıtsız-şartsız kabul eder görünmektedirler.

Gadir olayı üzerinde duruşumuzun sebebi, onun bütün şîa uleması tarafından mütevatir bir haber olarak kabul edilmesi ve belirtmeye çalıştığımız gibi bir çok görüşüne temel olarak alınmasıdır.

Hz. Peygamber'in sünneti ve hadisler şîa tarafından da Kur'an-ı Kerim'den sonra ikinci kaynak olarak kabul edilmektedir. Ancak görüldüğü gibi şîa'nın kendine mahsus bir hadis görüşü vardır. Görebildiğimiz kadarıyla bu görüş oldukça karmaşıktır ve ilmî olmaktan ziyade pratiğe dayanıyor intibamı vermektedir. Böyle bir kanaate varmakta kaynak eserlere yeterince sahip olamamanın rolü var mıdır bilemiyorum. Durum ne olursa olsun... Sahabenin... büyük çoğunluğu hakkında menfi kanaatleri bir takım problemlerin kaynağı durumundadır. Hatta Ehl-i Sünnet ile şîa'yı birbirinden ayıran en önemli mesele budur, diyebiliriz. Sünni anlayışın aksine, masum olduğuna inanılan imamların sözleri -Hz. peygamberin sünnetine ilaveten- fiilleri ve tavrı hadis ve sünnet olarak kabul edilmektedir. Bu durum kontrolü imkânsız bir saha açmaktadır. Çünkü masum imamlar adına uydurulan binlerce söz şîfî hadis musannefatına hadis olarak girmiştir. Masum olduklarını kabul etmemekle birlikte imamların sözlerine sünni açıdan da bir değer vermek mümkündür. Ancak bir haberin gerçekten imamlardan herhangi birinin sözü olduğunu tesbit etmek şartı ile. Meselâ el-Kâfide İmam Sadık'a atfedilen bir çok rivayetin gerçekten onunla bir ilgisi bulunmasa gerektir. Esasen biz İmam Sadık'ın görüşleri ile şîfî imamiyye'nin görüşlerinin aynı olmadığı, dolayısıyla şîa'ya Caferi Mezhebi denmesinin doğru olmayacağı kanaatindeyiz.

Bize göre yapılması gereken şey, söz konusu mecmuaların ciddi bir tenkid süzgecinden geçirilmesidir. Muhammed Sadık necmi Buhari ve Müslim'in sahihleri üzerin eyaptığı bir inceleme ile bu tür çalışmaların bir örneğini vermiştir (Seyrî Der sahihayn, Kum, 1359). Kütüb-i Erbaa üzerinde de aynı şekilde tetkiklerin yapılması faydalı neticelerin doğmasına vesile olacaktır.

DİPNOTLAR-BİBLİYOGRAFYA

1. Yâkût el-Hamevî Mu'cemu'l-Bü'ldân 6/268; Kahire 1374; Hasan Emin, Dairetu'l-Maarif el-İslâmiyye, eş-şîa, 36, Beyrut, 1972.
2. İslam Ansiklopedisi, Gadîr-i Hum md.
3. İbn Manzur Lisani'l-arab, Gadîr md.
4. Dairetu'l-Maarif el-İslâmiye eş-şîa, cüz 1. 37.
5. 5/Maide, 67.

6. Esed Haydar, İmam Sadık ve'l-mezâhibu'l-erbaa, 1/91-92, Beyrut, 1969.
7. Tabersî, Mecmau'l-beyan, fi tefsiri'l-Kur'an, 3/223, Beyrut, tarihsiz.
8. Tirmizî, Sünen, Menakıb, 20. İbn Mâce, Sünen, Mukaddime, 11, Kahire, 1952; Hakim H. Neysabûrî, el-Müstedrek ale's-sahihayn, 3/109, Beyrut, tarihsiz. A. b. Hanbel, Müsned, 1/84, Mısır, 1313, el-Küleynî, el-Kâfi, 2/72, Tahran, 1381 (Farsça şerhli).
9. A. Ahmed H. el-Emînî, el-Gadir fi'l-kitab ve's-sünne ve'l-edeb, 1/11.
10. Hakim el-Haskânî, Şevâhidu't-tenzîl, Likavaidi't-tafdîl, 1/87, Beyrut, 1974.
11. 8/Enfal, 32.
12. Muhammed Abdurrauf el-Münâvî, Feyzu'l-kadir Şerhu'l-Camiussağir, 6/218, Beyrut, 1972; Şevâhidu't-tenzîl, 2/287, Kurtubî, el-Cami Li ahkâmî'l-Kur'an, 7/398, Kahire, 1967.
13. 70/Meâric, 1-3.
14. Şevâhidu't-tenzîl, 2/287.
15. M. Emin Galibi et-Tavil, Tarihu'l-Aleviyyîn, 58, Lasikiye, 1924.
16. A.g.e., 61.
17. Abdullah el-Mâmekânî, Tenkîhu'l-Makâl fi ahvâli-ricâl, 1/214, Nef, 1349.
18. Tirmizî, sünen, menâkıb, 32. el-Müstedrek, 3/109. Hadisin farklı varyantları için bkz. Ebu Davûd, Sünen, Menâsik, 56, İ. Mace, Sünen, Menâsik, 84. İmam Şerfaddin, el-Mürâcaât, 206, Beyrut, 1972.
19. Muhammed Takîy el-Hakîm, Usûlül-âmme li'l-fikhi'l-mukârin, 167, Beyrut, 1968.
20. 48/29.
21. 9/Tevbe, 100.
22. 8/Enfal, 74.
23. 59/Haşr, 8-10.
24. 48/Fetih, 18.
25. 3/A. İmran, 119.
26. 2/Bakara, 143.
27. 8/Enfal, 64.
28. Talat Koçyiğit, Hadis Tarihi, 81, Ankara, 1977.
29. Bu hadisler için bkz. Buhari, Sahih, Fadailu asha bi'n-nebiy, 1, Tirmizî, Fiten, 5. İ. Mâce, Ahkam, 27. ve diğer hadis mecmualarının ilgili bölümleri.
30. Suyûtî, Tedrîbur-râvî, fi şerhi takrîbin-nevevi, 2/214, Mısır, 1966, Ahmed Muhammed Şakir el-Buisu'l-Hasis Şerhu ihtisari ulumi'l-Hadis, 182.
31. 9/Tevbe, 25.
32. 5/Maide, 54.
33. 9/Tevbe 94.

34. Haşim Maruf, Dirasât fi'l-kâfi ve's-Sahih, 77, Lübnan, 1968.
35. A. el-Mâmekani, Tenkihu'l-makal, 1/213.
36. A. Memakani, A.g.e., 1/213.
37. Hakim Neysâbüri, el-Müstedrek, 3/109.
38. Tenkihu'l-makal, 1/214.
39. Müslim, Münafikun, 9.
- 40.3/Alu İmran, 144.
41. Tenkihu'l-Makâl, 1/214-216.
42. Esed Haydar, İmam Sadık, 1/592.
43. Müslim, Zühd, 72. Dârimi, Mukaddime, 42. Müsned, 3/12.
44. E. Davûd es-Sicistani, Kitabu'l-mesâhif, 3. Leiden, 1937.
45. Haşim Marif, el-Mevzuât fi'l-asâr ve'l-Ahbar, 19. Beyrut, 1973.
46. A.g.e., 20.
47. A.g.e., 19.
48. M. Huseyn Celâlî, el-Masâdiru'l-hadis İnde şîa, Önsöz, Kahire, 1975.
49. A.g.e., Önsöz.
50. el-Küleynî, Usûlü'l-Kâfi, 1/462.
51. Ağa Hasan el-Musevî, Sikâtu'r-ruvât, 1/4 Necep, tarihsiz.
52. Hasan es-Sadr, Te'sisü's-şîa ulûmi'l-İslâm, 279, Bağdat, 1951.
53. A.g.e., 279.
54. A.g.e., 280.
55. İbn Şehrâsub, Maâlimu'l-ulemâ, önsöz, Tahran, 1353.
56. Te'sisü's-şîa, 280.
57. Usûlü'l-Kâfi, önsöz, Tenkihu'l-makâl, 1/48.
58. Ağa Büzürk Tahranî, ez-zeriâ ilâ Tesânî fi's-şîa, 17/345.
59. Mirza Muhammed Bakır el-Musevî Hansarî, Ravdâtu'l-Cennat, 6/108-109, Tahran, 1390.
60. Usûlü'l-Kâfi, 2/14.
61. A.g.e., 1/330.
62. M. Ebu Zehra, İmam Sadık, 433-34. Mısır, tarihsiz.
63. M. Ebu Zehra, A.g.e., 434, Hasan es-Sadr, Hayatü Reisi'l-Muhaddisin, (Menlâ Yahduruhu'l-Fakih'in girişinde)
64. M. Ebu Zehra, A.g.e., 432-433.
65. Hasan el-Musevî, Hayatu Reisu'l-Muhaddisin, (Men lâ Yahduruhu'l-fakihin girişinde).
66. Donaldson, The Shiite religion, 286, London, 1993.
- 67- Aynı yer.
68. Aynı yer.
69. Menlâ Yahduruhu'l-Fakih, önsöz 1/2
70. Tesisü's-sia 288, M. Ebu Zehra, İmam Sadık, 438.
71. Donaldson, Akidetûs-Şia 285.
72. Masadiru'l-hadis, 22

73. M. Ebu Zehra, A.g.e., 441.
74. Tusî, Fihrist, 156
75. 1/24-26
76. Tusi, Fihrist, Mukaddime, Aga Büzûrle Tahrani, ez-Zeria, 1/73
77. Te'sisü's-Şia, 213
78. Tusi, Fihrist, Önsöz
79. Tehzibu'l-Ahkâm, Önsöz
80. Aynı yer.
81. Te'sisü's-şia, 288
82. M. Ebu Zehra, İmam Sadık, 448
83. Bahauddin el-Amili, el-vecize, Mukaddime, Tahran, 1356
84. Abdullah el-Mamekâni, Mikbasu'l-Hidaye, 6. Necef, 1340.
85. Hakim Neysâbüri, el-Müsted-rek, 3/129
86. Abdu'l-hadi Hamzevi (?), İlmü'l-hadis, Kûlîyetü'l-fikh ders notları Necef, 1973.
87. Bahauddin el-amili, el-Vecize, 2.
88. A. Mamekâni, Mikbasu'l-hidâye, G.
89. A.g.e., 7.
90. Usulü'l-Kâfi, (Usul, 2/61)
91. M. Kıza el-Muzaffer Usulü'l-Fıkh, 2/61-62.
92. Haşim Marif, el-Mevzuat fi'l asan ve'l-ahbar, 46.
93. Ş. Abdu'l-Hadi Hamzevi İlmü'l-HADis, 37. Mikbâs, 75.
94. A. Memakâni, Tenkiku'l-Makal, 1/210, Mikbas 76, İlmü'l-hadis 37.
95. İlmü'l-Hadis, 40.
96. Maali mu'ddin, 204.
97. M. Ebu Zehra. A.g.e. 403.
98. Zeynûddin b. Ali (Şehid-i Sani) ed-Diraye fi'l-mustalahi'l-hadis, 184.
99. A.g.e. 76.
100. Haşim Maruf, el-Mevzuât, 46-47.
101. M. Rıza el-Muzaffer, usulü'l Fıkh, 70.
102. Bahauddin, el-Amilî, ed-Diraye, 20.
103. Haşim Maruf, A.g.e. 51.
104. İlmü'l-Hadis, 15.
105. Bahauddin el-Amili, A.g.e. İlmü'l-hadis, 17.
106. Haşim Maruf, el-Mevzûat, 53.
107. B. el-Amili, A.g.e. 25.
108. İlmü'l-hadis, 18.
109. B. el-Amilî, A.g.e. 27. İlmü'l-hadis, 19-20.
110. M. Ebu Zehra, İmam Sadık, 420.
111. M. E. Zehra, A.g.e. 421-423.